

КУТУБХОНАЧИЛИКНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Гавхар Эргашевна Нурқулова
Сурхондарё вилояти АКМ ходими

АННОТАЦИЯ

Маълумки, кутубхоналар қадим-қадимдан инсонлар учун маънавий ва маърифат ўчоғи бўлиб, инсон зоти доим китобларга интилиб яшаб келган. Ҳар доим кутубхоналар жамият ҳаётининг ажралмас қисми бўлган. Фақат кутубхоналар туфайлигина қадимги қўлёзмалар, босма китоблар, тарихий шахслар ҳақидаги манбалар бизгача етиб келгани ҳеч кимга сир эмас.

Калит сўзлар. Манба, ёзув, жамият, инсоният, мисол, ибодатхона

КИРИШ

Ёзувнинг пайдо бўлиши ва ҳужжатли манбалар, қўлёзма ва кейинчалик босма китобларнинг кўпайиши кутубхоналарнинг юзага келишига сабаб бўлди. Кутубхоналар милoddан аввалги 2 минг йилликда вужудга келиб, ёзувлар сопол битикларда ёзилган эди. Милoddан аввалги VII аср ўрталарида Шарқдаги кўп саройларда қадимги Миср ва Рим ибодат хоналари қошида кутубхоналар бўлган. Қадимги даврдаги кутубхоналардан энг машхури Александрия кутубхонасидир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Гарбий Европада илк ўрта асрларда монастир ва ибодатхоналар қошида кутубхоналар ташкил этилган.

Ўзбекистон ҳудудида милoddан аввалги 1 минг йилликнинг сўнги асрларида дастлабки кутубхоналар пайдо бўлган. Булар илк кутубхоналар бўлиб, кутуб – арабча «китоблар», хона – форсча «уй», яъни китоб ва ҳужжатлар сақланадиган жой демакдир.

Кутубхона – босма ва айрим қўлёзма асрлардан оммавий фойдаланишни таъминловчи маданий- маърифий ва илмий муассаса ҳисобланиб, унда мунтазам равишда босма асарларни тўплаш, сақлаш, тарғиб қилиш ва китобхонларга етказиш, шунингдек, ахборот библиографик ишлар олиб борилади. Китобхонларга хизмат кўрсатиш кутубхонанинг асосий фаолияти бўлиб, қолган барча фаолиятлар (китоб фондини бутлаш, уни ташкил этиш,

тўлдириш ва ҳ.к) асосий фаолият учун хизмат қилади. Китобхонларга хизмат кўрсатишнинг асосий мақсади уларни ахборот ва адабиётга бўлган талабларини имкони борича тўлиқ қондиришдан иборат.

Марказий Осиё худудида йирик сулолавий кутубхоналар, масжид-мадрасалар қошида кутубхоналар бўлганлиги ҳақида аниқ тарихий манбалар мавжуд.

IX – X асрларда араб халифалиги тарқоқлашиб, XI асрнинг охирига келиб Ўрта Осиё худудида Сомонийлар давлати юзага келган. Сомонийлар даврида Мовароуннахр, Самарқанд, Бухорода фан ва маданият ривожлана борган. Бу даврда ушбу давлатда жуда кўп машҳур қомусий олимлар яшаб ижод этган.

Бухоронинг маҳобатли маркази, кенг майдоннинг кунчиқар тарафида мухташам арк туради. Арк дарвозасидан кирганда тўғридаги йўл бир кўҳна бинога элтади. Унинг қалин деворлари бой хазинани қўриқлайди. Бу бебаҳо бойликлар жам бўлган хазина Бухоро кутубхонаси, бу кутубхона X асрдаги машҳур кутубхоналардан биридир.

Ўша даврда Бухоро кутубхонаси жуда бой фондга эга бўлиб, у Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маданият маркази ҳисобланарди. Бухородаги ушбу кутубхона амир саройида жойлашган бўлиб, китоблар фан соҳалари бўйича сандиқларда сақланган. Унга фақат амир Нуҳ ибн Мансурнинг рухсати билангина китобхон кирарди. Кутубхона ичида қатор терилган сандиқларда китоблар тахлаб қўйилган, ҳар бир сандиқда бор китобларнинг рўйхати мавжуд бўлиб, у сандиқ ичида турарди.

Тиббиётга оид китоблар ичида қадимги юнон табибларидан Гиппократ асарлари, Малазияда I асрда яшаган табиб Дискурдус (Педаний Диоскорид), II асрда яшаган пергамлик табиб Жолинус (Клавдий Гален) асарлари, II асрда яшаган римлик табиблардан Архиген, Троян Руфус, исқандариялик Бавлус (VII аср) асарлари сақланиб келинган. Булардан ташқари яна Абу Бакр Муҳаммад бин Закарийё ар Розий (865- 925), Аббосийлар сулоласининг сарой табиби Ибн Мусовайх, бағдодлик Исо ибн Али (IX аср), Исо бин Яҳё (IX аср), ҳинд табиби Чарак Ҳиндий (I аср), Яҳудий табиблардан Басрали Ибн Мосаржовайх (IX аср) ва бошқаларнинг асарлари бўлган.

Яна бошқа сандиқда фалсафий китоблар, улар ичида Арасту асарларининг асл нусхалари, уларнинг араб тилидаги таржималари, юнон файласуфларининг Ҳусайн бин Исҳоқ томонидан араб тилига қилинган

таржималари; араб тилида ёзган файласуфлар Абу Юсуф Ёқуб бин Исҳоқ ал – Киндий, Абу Наср Форобий ва бошқа мутафаккирларнинг асарлари сақланган.

Сомонийлар пойтахти бўлган Бухорода жуда кўп кутубхоналар ва китоб бозорлари бўлган.

Йирик сулолавий кутубхоналар Хоразмда ҳам мавжуд бўлган. Урганчда хоразмшоҳлар, мамунийлар ва ануштагенийлар замонида кутубхоналар барпо этилган. Хоразм шоҳи Маъмун ибн Маъмун кутубхонасида китоб йиғиш араблар келишидан анча олдин бошланган. Бу кутубхонани бошқаришни шоҳ Маъмун машҳур адабиётшунос ва тарихчи ас – Солибийга топширади.

Хоразм шоҳи Маъмун II саройда жуда кўп олимларни бирлаштирган «Маъмун академия»сини ташкил қилади. 1010 йилларда барча хоразмлик олимлар қатори бу ерда Беруний ҳам ишлай бошлайди ва шу ерда Абу Али ибн Сино билан учрашади. Улар шундан сўнг анчагача биргаликда ижод қиладилар. Хоразмда жуда кўп илмли кишилар яшаган, XI–XII асрларда бу юртда олимлар ишлаши учун шароит яхши эди. Фахриддин ар Риёзи ўзининг энциклопедик мазмундаги «Илмлар тўплами» (Собрание наук) асарини ёзган.

Хоразм кутубхоналаридан яна бири бу Хивадаги Шахобуддин кутубхонасидир. «Бундай кутубхона бундан олдин ҳам, кейин ҳам бўлмаган, чунки ундаги қўлёзма асарлар фонди Марвдаги кутубхонадан қолишмас эди», деб айтган эди Насафий.

«Ғазнавийлар даврида Хоразм, Ҳамадон, Исфохон сингари йирик шаҳарларнинг кутубхоналари Хуросондаги барча истеъдодли ва ўқимишли кишиларни ўзига тортувчи марказ бўлиб қолган эди», деб ёзади йирик олим А.А. Семёнов.

Мўғиллар истилоси арафасида Марвда ўнта йирик кутубхона бўлган, биргина Азизия мадрасаси кутубхонасида 12 минг жилдга яқин китоблар сақланган. XI аср бошларида Маҳмуд Ғазнавий Ғазнада мадраса курдиради, мадрасанинг барча хоналарида китоб сақлаш учун махсус жойлар мавжуд бўлиб, уларда қўлёзма асарлар чиройли қилиб териб қўйилган.

Бой кутубхоналарга эга бўлган давлатларда қадимдан фан ва маданият яхши ривожланган, буюк аллома ва машҳур кишилар етишиб чиққан. Искандар Зулқарнайнинг жаҳонгир бўлиши учун устози Арастунинг хизмати қанча бўлса, Румда туриб бутун дунё сирларини билган Арастунинг донишманд даражасига етишишида унга босиб олган юртлардан китобларни юбориб турган шогирди Искандарнинг хизмати ҳам каттадир. Бухорода Ибн Сино давригача ҳам дунёга

донғи кетган машҳур кутубхона бўлган, кейинчалик бу кутубхона ёнғинга учраганини тарихдан яхши биламиз. Буюк соҳибқироннинг ҳар икки хазинасидан бири- кутубхонаси ҳисобланган.

Ҳазрат Алишер Навоий китоб санъати тарихида ўзига хос даврни бошлаб берди. Унинг бевосита кўмаги билан Бехзод, Султон Али Машҳадий, шох Музаффар каби ўнлаб китоб санъатида моҳир хаттотлар етишиб чиқди. Буюк бобокалонларимиз китоб яратиш билан бирга уларни авайлаб — асраш борасида ҳам ўрнатганлар.

«Жамиятда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий мафқурани шакллантириш, ёшларни бой маданий меросимиз, тарихий анъаналаримизга, умуминсоний кадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотларнинг ҳал қилувчи омилидир», дейилади Ўзбекистон Президентининг «Маънавият – маърифат» жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Фармонида.

МУҲОКАМА ВАНАТИЖАЛАР

Дарҳақиқат, бу вазифаларни бажариш учун кутубхоналарсиз ҳеч иш қилиб бўлмайди.

Ўрта Осиё халқининг фан ва маданияти бир ярим аср давомида мўғил истилочилари томонидан вайрон қилинган. Кейинчалик тикланиш даврида маҳаллий ҳукмдорлар орасида сулолавий кутубхоналар ташкил топган, китоб хазинасини тўплаш анъанага айланган. Айниқса, кутубхоначилик иши ривожланишига Амир Темур ва темурийлар ҳокимияти йилларида катта эътибор берилган.

Буюк соҳибқирон даврида Самарқанд шаҳридан китоб олиб чиқиш ман этилган, китоблар тенгсиз бойлик сифатида қўриқланган.

Амир Темур (1336-1405) аввал ватани Шаҳрисабзда, сўнг мамлакат пойтахти Самарқандда сарой кутубхонаси ташкил қилди. Темурнинг сарой кутубхонаси учун бутун Мовароуннаҳр бўйлаб китобфурушлардан ва шахсий кутубхона эгаларидан машҳур муаллифларнинг бежирим безатилган китоб нусхалари сотиб олинди. Кутубхонада қўлёзма кўчириш, китобларни безатиш ишларини миллий китоб санъатининг моҳир усталари олиб борганлар. Самарқандда араб, форс, турк, санскрит, юнон, лотин, арман тилидаги кўплаб

бебаҳо қўлёмалар Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Арманистон каби давлатлардан, Стамбул, Брусс, Исфохон, Ҳамадон, Шероз, Бағдод, Басра, Дамашқ каби қадимий маданият ўчоғи бўлган шаҳарлардан олиб келинган эди. Олимларнинг тахминича, Темур Самарқандга VIII асрнинг биринчи чорагида айнан Басрадан Куфий хати билан кўчирилган Қуръони Каримнинг нусхасини олиб келган.

Амир Темур кутубхонасидан фақат сарой вакилларигина эмас, балки муайян гуруҳдаги китобхонлар ҳам фойдаланганлар. Кутубхонадаги китоблар фан соҳалари бўйича рўйхатга олиниб, сандиқларда сақланган. Бу тартиб китобларни ҳисобга олиш учун эмас, балки фойдаланиш осон бўлиши учун ҳам ўрнатилган. Темурдан сўнг унинг ноёб кутубхонаси набираси Улуғбекка (1394 — 1449) мерос бўлиб қолган.

Темур ўз ҳаётининг кўп қисмини ҳарбий юришларда ўтказди, бундай юришларнинг баъзиларида Улуғбек ҳам қатнашади. Сафар вақтида ҳар нарсани билиб олишга қизиқувчи ёш Улуғбек ўзига хос кўчма «кутубхона»дан фойдаланган. Бу жонли кутубхона бўлиб, унда тарихчилар, шоирлар, олимлар йиғилишиб, суҳбат қилишар эди.

Улуғбекнинг отаси Шоҳрух Ҳирот ҳукмдори эди. Улуғбек отаси ҳузурига келиб бу ерда ҳақиқий кутубхона билан танишади ва китобга бўлган қизиқиши янада ошади. Улуғбек ўн етти ёшида (1411 йил) бобосининг дабдабали пойтахтига ворис ҳоким бўлди. Улуғбек даврида Ўрта Осиё кутубхоначилиги иши янада ривожланди. Айниқса, Улуғбек топшириғи билан 1428-1429 йилларда Самарқанддаги обсерватория қошида ташкил этилган кутубхона энг бой китоб фондига эга бўлган.

Тахмин қилишларича, Улуғбек йиққан китоблар хазинаси Пергам қўлёмаларидан бошланган, Темур Пергам шаҳрини босиб олганда қўлёмаларни ҳам карвон билан Самарқандга олиб келган. Кутубхона Улуғбек даврида бетиним бойиб борган. У жуда билимли бўлиб, ўз кутубхонасида соатлаб ўтириб мутолаа қилар эди. Кутубхонада Платон, Гиппократ, Птоломей, Аристотель асарлари тўпланган ва яхши сақланган эди. Булардан ташқари, бу ерда ватандошларимиз буюк олим Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг алгебрага доир машҳур рисоласи, Абу Райхон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» ва «Астрономия қалити» номли асарлари, Ал – Баттонийнинг астрономик жадваллари; Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» рисоласи бўлган. Улуғбек юлдузлар тўғрисидаги фан тарихини шу

қадар ўрганиб чиқдики, натижада ўзи ҳам шу соҳада илмий ишлар қилиб, китоблар ёза бошлади. Кўп йиллик самарали меҳнати натижасида «Зижи жадиди Кўрагоний», «Улуғбек зижи» дунёга келди. 1018 та юлдузнинг ҳолатини кўрсатиб берувчи мазкур асар узоқ йиллар давомида энг аниқ ва мукамал асар бўлиб қолди. Китобда жадваллардан ташқари, катта муқаддима ҳам бўлиб, унда астрономик кузатишлар методикаси берилган. Шунинг учун Улуғбек фан тарихига буюк астроном сифатида кирган.

У тахтга ўтирган дастлабки йиллардаёқ ўз атрофига олимларни тўплади. Шулардан бири мунажжим донишманд Қозизода Румий бўлиб, Улуғбек уни устозим деб билган.

Улуғбек серзавқ султон бўлиб, мусиқа ва тарихга ҳам қизиқарди. У кутубхонасининг мудирини вазифасига шогирди Али Қушчини тайинлаган. 1449 йилда ҳалок бўлган Улуғбек китоблар хазинасининг бундан кейинги қисмати ҳам Али Қушчи билан боғлиқ бўлган.

Улуғбек ўқиб чиққан китоблардан ўз асарлари учун цитата олган, шунинг учун турли олимларнинг асарлари унинг кутубхонасининг бойлиги ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Кутубхонада филологик ишлар ҳам олиб борилар эди, шу ерда Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» достонининг мукамал матни тузилган бўлиб, мазкур қўлланмада йигирмата катта ажиб миниатюра мавжуд. Кутубхона устахонасида яна бир дурдона масаллар мажмуаси «Камила ва Димна» ҳам кўчирилган.

Бу кутубхона фондида нодир қўлёзма асарлар жуда кўп сақланган. Кутубхона тарихини ўрганган олимларнинг фикри ҳам, ривоятлар ҳам турлича, лекин уларнинг ҳаммаси бир фикрда, яъни қўлёзмалар сақланиб қолган, уни кидириш керак, деган фикрда яқдилдирлар.

Темурийлардан Шоҳрух Мирзо, Бойсункур Мирзо ва Ҳусайн Бойқаронинг кутубхонаси ҳам адабий-бадий, илмий китобларнинг хилма-хиллиги ва сони жиҳатдан Темурнинг Самарқанддаги кутубхонасидан қолишмас эди.

Шоҳрух Мирзонинг ўғли Мирзо Бойсункур 1397 йил 16 октябрда дунёга келган. У зеҳли, ақлли, доно бола бўлган, ўқиш ва ёзишни жуда барвақт ўрганган. Босункур 17 ёшга тўлганда отаси унга Тус, Машҳад, Абивард, Шумулқон, Ҳабушон, Нисо, Мозандарон, Астробод, Журжон вилоятларининг ҳокимлигини топширади. 1416 йили у отасининг вазири мансабига қўтарилади. Ёш бўлса ҳам, у давлат ишларини моҳирлик билан олиб боради. Отаси сафарга

кетганида, унинг ўрнига ноиблик ҳам қилади. Биродари Улуғбек сингари Бойсунқур ҳам илми ва фазилатлари билан танилади. Бойсунқур Мирзо Ҳиротда улкан кутубхона таъсис этади. Унда қирқ нафар етук ҳунарманд: хушнавис хаттот Мавлоно Жаъфар Табризий раислигида китобат билан машғул бўлиб, китобатга лозим бўлган варроқлик, саҳҳофлик, тасвир, тазҳиб, тажрид, вассолик, зарафшонлик ва бошқа нафосат, бадий санъат ижоди билан банд бўлганлар. Мавлоно Жаъфар Табризий Бойсунқур Мирзо кутубхонасининг раиси, настаълик хатининг ижрочиси, Мир Алининг шогирди эди.

Мирзо Бойсунқур ташкил этган кутубхона ва нигорхонасида қуйидаги наққош ва хаттот, мусаввирлар ишлар эди: Мавлоно Шамс Бойсунғурий хаттотликда Бойсунқур Мирзонинг устози, олти нав ёзувини мукамал билган етук хаттот Халил Ҳаравий Бойсунқур Мирзо тарбиясини олганлардан, у чизган Амир Темур сурати бизгача етиб келган.

Қавомиддин Шерозий–Шоҳрух Мирзо замонининг машхур муҳандиси, меъмори ва тарроҳи эди.

Ўша давр тарихнависларининг эътирофига кўра, шу 40 нафар ҳунарманд ўз ҳамдаст ҳам пешалари билан ҳар бири замон ажибаси, даврон нодираси бўлган. Бойсунқур Мирзо кутубхонасини йирик нафис санъат академияси деса ҳам бўлади. Чунки бу ерда фақат китоб кўчириш билан шуғулланибгина қолмай, нодир қўлёмаларнинг илмий танқидий матнини тиклаб, тасвири альбомлар ҳам тузганлар.

Бойсунғур бошлиқ ҳунар эгалари Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини турли қўлёмма нусхаларини тўплаб биринчи бор тўлиқ ва мукамал нусхада кўчирганлар. Мазкур қўлёмма Жаъфар Табризий томонидан 1425–1430 йиллари кўчирилиб, мусаввирлар уни йигирмата сурат билан беаб тасвирлайдилар.

Бойсунқур Мирзо «Шоҳнома»нинг бу нусхасига муқаддима ёзади ва бу адабиёт тарихида «Бойсунғур муқаддимаси» номи билан машхурдир.

Бойсунқур Мирзо олти хил ёзувни мукамал билган хаттот ҳам бўлган. Машҳаддаги онаси шарафига қурилган Гавҳаршодбегим масчитидаги ёзувларни унинг ўзи ёзган. Бойсунқур Мирзо кутубхонасида яратилган ўша давр тасвирий санъати дурдоналари бўлмиш тасвири китоблар сўнги пайтларгача топилмасдан келар эди. Ғарбий Европа ва Шарқ санъатшунос олимларининг тадқиқотлари натижасида мазкур қўлёмалардан баъзиларининг сақланаётган жойлари аниқланди. Улар гарчи турли мамлакатларга тарқалиб кетган бўлса ҳам, кутубхонадаги баъзи китоблар бизгача етиб келган. Ҳозирги

кунда Бойсункур кутубхонасида яратилган китобларнинг аксари Истамбул ва Техрон музейларида сақланмоқда.

Марв ва Бухоро турли тарихий даврларда ҳам Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маданият маркази ҳисобланган. Биз аждодларимиздан қолган олтин мерос бўлмиш қўлёзма ва бошқа бебаҳо манбалардан шуни биламизки, Бухорода қадимдан жаҳонга машҳур илм масканлари ва кутубхоналар мавжуд бўлган. XVI – XVIII асрларда Бухорода иккита йирик сарой кутубхоналари мавжуд бўлган. Бу кутубхоналардан бири Шайбонийлар саройи кутубхонасидир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар қадимдан кутубхоналардан илм олувчи зиё маскани сифатида фойдаланиб келганлар, ҳамда уларнинг орасидан жаҳонга машҳур олиму фузалолар етишиб чиққанлар.

REFERENCES

1. O‘zbekistonda kutubxonachilik ishi, T., 1989;
2. Qosimova O., O‘zbekistonda kutubxonachilik ishi tarixi, T., 1992;
3. Oxunjo-nov E. O., Turkistonda O‘rta asr kutubxonachilik va bibliografiya ishlari mada-niyati, T., 1994. Mirali Maxmudov.